

تحلیل محتوایی مخزن الاسرار نظامی گنجوی

تألیف:

دکتر - ورشید نوروزی

سیده معنور لعلیان

اعضای هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی

واحد یادگار امام خمینی (ره)

۱۳۹۴

- سرشناسه : نوروزی، خورشید، ۱۳۵۸-
 عنوان و نام پدیدآور : تحلیل محتوایی مخزن الاسرار نظامی گنجوی
 مشخصات نشر : شهرری: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یادگار امام خمینی(ره)، ۱۳۹۴.
 مشخصات ظاهری : ۲۰۶ ص.
 شابک : 978-964-10-3481-0
 وضعیت فهرست نویسی : فیهای مختصر
 یادداشت : فهرستنویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است
 شناسه افزوده : لقمان، سیده حورا، ۱۳۴۷ -
 شناسه افزوده : دانشگاه آزاد اسلامی. واحد یادگار امام خمینی(ره)
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۸۵۷۰۱۴

📖 عنوان: تحلیل محتوایی مخزن الاسرار نظامی گنجوی

📖 مولفان: خورشید نوروزی و سیده حورا لقمان

📖 ویراستاران ادبی: خورشید نوروزی و سیده حورا لقمان

📖 طراح جلد: امیر صادقی

📖 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۰-۳۴۸۱-۰

📖 قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

📖 شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

📖 تاریخ انتشار: ۱۳۹۴

📖 چاپ: اول

📖 ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی(ره)

📖 لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی

حق چاپ محفوظ و متعلق به ناشر است

فهرست

صفحه

عنوان

۱۱	پیشگفتار
۱۵	مقدمه
۴۵	آغاز سخن
۴۷	در سیاست و قهر یزدان
۴۹	در بخشایش و عفو یزدان
۵۰	در نعت رسول اکرم
۵۱	در معراج
۵۴	نعت اول
۵۵	نعت دوم
۵۶	نعت سوم
۵۸	نعت چهارم
۵۹	در مدح ملک فخرالدین بهرامشاه بن داود
۶۱	خطاب زمین بوس
۶۲	در مقام و مرتبت این نامه
۶۴	گفتار در فضیلت سخن
۶۵	برتری سخن منظوم از منشور
۶۸	در توصیف شب و شناختن دل
۷۲	خلوت اول در پرورش دل

۷۵.....	ثمره خلوت اول.....
۷۶.....	خلوت دوم: در عشرت شبانه.....
۷۹.....	ثمره خلوت دوم.....
۸۱.....	مقاله اول: در آفرینش آدم.....
۸۴.....	داستان پادشاه نومید و آمرزش یافتن او.....
۸۵.....	مقاله دوم در عدل و نگهداری انصاف.....
۸۶.....	حکایت نو بیروان با وزیر خود.....
۸۹.....	مقاله سوم: در حوادث عالم.....
۹۱.....	حکایت سیمان با دهقان.....
۹۲.....	مقاله چهارم: در رعایت از رعیت.....
۹۳.....	داستان پیر زن با سلطان.....
۹۴.....	مقاله پنجم: در وصف پیری.....
۹۶.....	داستان پیر خشت‌زن.....
۹۷.....	مقاله ششم: در اعتبار موجودات.....
۹۹.....	داستان سگ و صیاد و روباه.....
۱۰۱.....	مقاله هفتم: در فضیلت آدمی بر حیوانات.....
۱۰۲.....	داستان فریدون با آهو.....
۱۰۳.....	مقاله هشتم: در بیان آفرینش.....
۱۰۶.....	داستان میوه فروش و روباه.....
۱۰۶.....	مقاله نهم: در ترک مئونات دنیوی.....
۱۰۸.....	داستان زاهد توبه شکن.....
۱۰۹.....	مقاله دهم: در نمودار آخرالزمان.....
۱۱۱.....	داستان عیسی.....
۱۱۲.....	مقاله یازدهم: در بیوفایی دنیا.....
۱۱۴.....	داستان موبد صاحب نظر.....
۱۱۵.....	مقاله دوازدهم: در وداع منزل خاک.....
۱۱۶.....	داستان دو حکیم متنازع.....

۱۱۸	مقاله سیزدهم: در نکوهش جهان
۱۱۹	داستان حاجی و صوفی
۱۲۱	مقاله چهاردهم: در نکوهش غفلت
۱۲۳	داستان پادشاه ظالم با مرد راستگوی
۱۲۴	مقاله پانزدهم: در نکوهش رشکبران
۱۲۶	داستان ملکزاده جوان با دشمنان پیر
۱۲۷	مقاله شانزدهم: در چابک روی
۱۲۹	داستان کهک مجروح
۱۲۹	مقاله هفدهم: در پرستش و تجرید
۱۳۲	داستان پیر و مرید
۱۳۳	مقاله هجدهم: در نکوهش مریض
۱۳۴	داستان جمشید با خادمی محرم
۱۳۶	مقاله نوزدهم: در استقبال آخرت
۱۳۸	داستان هارون الرشید با حلق
۱۳۹	مقاله بیستم: در وقاحت ابنای عصر
۱۴۱	داستان بلبل با باز
۱۴۲	انجام کتاب
۱۴۵	تعلیقات
۲۰۵	منابع و مآخذ

پیش‌گفتار

مخزن الاسرار نظامی گنجینه، از دروس تخصصی مهم دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در تمام قانع تحصیلی در دوره عالی و تکمیلی است. کتاب حاضر مزیت‌های ویژه‌ای دارد که از سردرگمی دانشجویان و مراجعه آنان به منابع متعدد درباره این اثر ممانعت می‌نماید؛

۱. به دست دادن نسخه‌ای متناسب از مخزن الاسرار؛

پژوهشگران در پژوهش‌های معاصر درباره مخزن الاسرار نظامی، مبنای کار خود را بر نسخه وحید دستگردی می‌نهند، در حالی که این نسخه و شارح، در پاره‌ای ابیات، چه در تصحیح و چه در شرح و توضیح دچار اشتباه شده است. در کتاب حاضر در تصحیح ابیات مذکور، با ذکر دلیل از نسخه‌های دیگر استفاده شده است. به عنوان مثال بیت زیر از نسخه وحید:

پانصد و هفتاد بس ایام خواب روز بلندست به مجلس شتاب

با ذکر دلیل و با استناد به نسخه‌های دیگر، به صورت بیت زیر تغییر یافت:

پانصد و پنجاه بس ایام خواب روز بلندست به مجلس شتاب

ضمن آن که خطاهای وحید دستگردی در توضیح ابیات نیز نشان داده شده است؛ به عنوان مثال وحید، «خشتک زر» را استعاره از «خورشید» فرض کرده که نادرست است و با توجه به توصیف شب معراج، این ترکیب استعاره از «ماه» خواهد بود.

۲. حرکت گذاری واژگان و رعایت کامل نشانه های سجاوندی به منظور درست خوانی ابیات و درک بهتر معنی؛ به عنوان مثال در مصرع « کار به دولت نه به تدبیر ماست » اگر کما قبل از « نه » یا بعد از آن قرار گیرد، با دو معنی متضاد روبرو خواهیم شد.
- استفاده از شیوه مذکور در این کتاب، مولفان را از شرح و توضیح غیرضروری بسیاری از ابیات و در پی آن مطنب و ملال آور بودن مطالب باز داشته است.
۳. توضیح لغات، اصطلاحات و تلمیحات مهم اثر و همچنین شرح ابیات پیچیده و پراختلاف که سبب تعقید معنایی، در پرده ابهام فرورفته اند.
۴. اسناد، مقالات وزین و سودمند تخصصی درباره مخزن الاسرار و استفاده از آنها در شرح ابیات

۵. نقد و تحلیل رایج - ثبقات مخزن الاسرار
۶. استفاده از مهمترین منابع تحقیق درباره مخزن الاسرار؛ فهرست منابع پایان کتاب، منبع مطمئنی برای شناختن تحقیقاتی است که بر مخزن الاسرار انجام شده است و بخش نخست کتاب حاضر، در حقیقت چکیده عصره پژوهش های قبل است.
- ستاره های کنار ابیات (*) نشان دهنده آن است که توضیح ابیات در مقدمه آمده است.

فهرست نشانه های اختصاری

برای پرهیز از تکرار و جلوگیری از اطاله کلام و انسجام بیشتر مطالب، از علامت های قراردادی زیر به جای اسم های یاد شده استفاده شده است:

آ: عبدالمحمد آیتی

ث: بهروز ثروتیان

ح: کامل احمدنژاد

خ: خسرو و شیرین

ز: برات زنجانی

ن: رضا انزابی نژاد

و: حسن وحید دستگردی

(و شماره): تصحیح و شرح وحید، شماره صفحه؛ مثلاً (و ۱۷)؛ یعنی صفحه ۱۷ از شرح وحید

(ث ۲۲- ۵۷): تصحیح و شرح بهروز ثروتیان، ص ۲۲ و تصحیح و شرح برات زنجانی ص ۵۷

(عدد) : شماره صفحه از تصحیح و شرح وحید به عنوان مثال (۱۷): شرح وحید صفحه ۱۷. چون اساس ابیات رساله، بر نسخه وحید استوار است، اگر مقابل بیتی فقط شماره آمده باشد، نشان دهنده شماره صفحه در نسخه وحید دستگردی است.

www.ketab.ir

مقدمه

ویژگی‌ها، دلی مخزن الاسرار

(۱) وزن، بحر و اداء

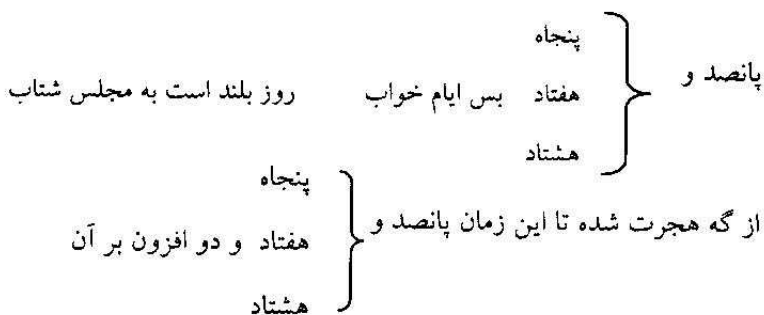
مخزن الاسرار، اولین اثر که تاثرین مثنوی (در حدود ۲۲۶۰ بیت) از منظومه‌های پنج گنج نظامی است که در بحر «یاء مفعول» موقوف یا مکشوف (مفععلن مفتعلن فاعلن یا فاعلان) سروده شده است.

این منظومه، مسجّل به نام «ملک خردالد بن رامشاه بن داوود بن اسحاق»، از سلسله ترکمانان منگوجک و از جمله حشم الباقی رسلان است که از طرف وی به حکومت ارزنجان و توابع منصوب شده بود.

شایعات فراوانی که در آن ایام از عدل و رعیت پوری، رامشاه نقل می‌شد، او را در نظر شاعر گنجه، فرمانروایی نمونه جلوه می‌داد و چنان می‌دید که نظامی، مدیحه‌ها را نه از روی تملق، بلکه از طریق اعتقاد مبنی بر شنیده‌ها گفته است.

(۲) تاریخ سرودن مخزن الاسرار

درباره تاریخ سروده شدن مخزن الاسرار، دامنه اختلاف آرای صاحب نظران به حدود سی سال می‌رسد. منشأ این اختلاف نظرها را باید در اختلاف نسخه‌ها جستجو کرد که دو بیت زیر را - در خطاب به پیامبر - به صورت‌های گوناگون ضبط کرده‌اند:

با توجه به بیتی از خسرو و شیرین

گذشت از پانصد و هفتاد و شش سال نزد بر خط خوبان کس چنین خال (۲۷۰)

تاریخ سرودن خسرو و شیرین ۵۷۶ ه. ق بوده است. از آنجا که مخزن الاسرار، پیش از خسرو و شیرین سروده شده بنابراین «پانصد و هشتاد بس ایام خواب» نادرست خواهد بود. از سویی با در نظر گرفتن «سال فاصله هجرت تا رحلت»، «پانصد و هفتاد بس ایام خواب» نیز نادرست می‌گردد. زیرا با افزودن ۱۱ سال به تاریخ ۵۷۰ ه. ق، تاریخ ۵۸۱ ه. ق به دست می‌آید که این تاریخ، بعد از تاریخ سرودن خسرو و شیرین است.

پس این نتیجه حاصل می‌شود که «پانصد و پنجاه بس ایام خواب» صحیح است و با اضافه کردن ۱۱ سال هجرت تا رحلت، تاریخ ۵۸۱ ه. ق به عنوان سال سرودن مخزن الاسرار، مسلم می‌گردد و بیت دوم مورد اختلاف نیز، یعنی الحاقی خواهد بود.

۳) محتوای مخزن الاسرار

برخی مخزن الاسرار را منظومه‌ای کاملاً عرفانی می‌دانند و تعلیم نظامی را انعکاس صدای دل در گوش جان می‌شمارند و برخی برعکس، آن را یک رشته اندرز و تعلیم اخلاقی به شمار می‌آورد که اغلب، محصول ذهن است نه ثمره دل.

که سستی نکردم در آن کار هیچ
به شیرین و خسرو درآویختم (شرفنامه)

۱- سوی مخزن آوردم اول بسیج
از او چرب و شیرینی انگیختم

با توجه به محتوای این اثر باید آن را منظومه‌ای مشتمل بر حکمت، تعلیم، دین، فلسفه، عرفان و حتی نکات اجتماعی دانست که جنبه تعلیم و اندرز آن بر جنبه عرفانی‌اش، فزونی بسیار دارد.

این منظومه را می‌توان به سه بخش مجزا تقسیم‌بندی کرد:

الف) مناجات‌ها (۲ بند)، نعت‌ها (۵ بند)، مدح ممدوح، فضیلت سخن و برتری سخن منظوم بر مثنوی (حدود ۵۳۰ بیت نخست)؛

ب) شناخت دل، توصیف خلوت‌های عرفانی شبانه و اندیشه‌های انتزاعی (حدود ۳۰۰ بیت)؛

ج) بیست و یک مقاله، به علاوه بیست حکایت اخلاقی و تمثیلی در پایان هر کدام از مقالات‌ها (حدود ۴۰ بیت).

قسمت اعظم مخزن، «سر» را به این مقالات‌های مستقل دینی - اخلاقی تشکیل می‌دهند که هر کدام مزین به حکایتی در باب موضوع مطرح شده در مقاله هستند. به عقیده زرین‌کوب، این حکایت‌های تمثیلی اغلب ماجر، جمل و احیاناً مبهم و فاقد خیال‌انگیزی هستند. نتایج اخلاقی این حکایت‌ها در برخی موارد، نقص‌های داستان‌پردازی را (از جمله نداشتن اوج و فرود و عنصر تعلیق) جبران می‌کند.

هم‌چنین به نظر این محقق، برای گوینده قصه‌های رزمی و رزمی‌پر آوازه‌ای چون هفت‌پیکر و اسکندرنامه، طرز قصه‌پردازی مخزن/الاسرار، عجیب به نظر می‌آید. به احتمال قوی نظامی در این منظومه، شعر خود را از مقوله «شعر تحقیق» می‌دیده و نمی‌خواسته آن را با نقل حکایت غیر تمثیلی، از محور وعظ و ارشاد منحرف سازد. از آنجا که تعلیم نظامی در این مقالات، ثمره خلوت‌های شبانه و سیر انفسی است و هر یک از این مقالات‌ها، جداگانه و در پی احوال و تجارب خاص شاعر، به وجود آمده و پس از خاتمه کار، به شکل کنونی مرتب شده‌اند، در توالی مقالات‌ها و حکایت‌ها، رابطه منطقی و ارتباط لفظی و معنوی احساس نمی‌شود و نباید هم نظم و انسجام از پیش طرح شده‌ای توقع داشت؛ به عنوان مثال، موضوع مقاله دوازدهم، آمادگی برای ترک جهان است که با حکایت تنازع دنیا جویانه دو حکیم مناسبت ندارد، یا داستان کودک مجروح که به هیچ‌وجه ضرورت چابک روی در مقاله شانزدهم را اثبات نمی‌کند.

این مقالات‌ها علاوه بر آن‌که مبتنی بر الهام قلبی است، تا حدی متضمن اشارت به آن است که بی‌نظمی و بی‌عدالتی در جامعه حاکم است و باید طرح تازه‌ای برای عالم بهتر در انداخت.

۴) ویژگی‌های زبانی و بیانی

در این بخش، به ویژگی‌های سبکی، زبانی و بیانی *مخزن‌الاسرار*، که در منابع تحقیقی، به شکل پراکنده موجود بوده‌اند، اشاره می‌شود:

۱) نخستین ویژگی ملموس *مخزن‌الاسرار*، خوش آهنگی کلام آن است که هم ناشی از وزن و هم انتخاب کلماتی زیبا و گوش‌نواز است.

۲) وجود واژه‌های مرکب که جایگزین جمله کامل هستند، تأثیر بسزایی در ایجاز دارند؛ به عنوان مثال «پیش و بود»؛ «می آنکه وجودش پیش از دیگران است»^۱ عمده‌ترین این کلمات مرکب، صفت از نوع ذالعی است.

۳) نظامی گاه از اسم‌ها به گونه‌ای صفت تضییع می‌سازد. مانند هلاهل‌تر و به دندان‌تر، در مصرع‌های زیر:

شریت زهر که هلاهل‌تر است؟ (۱۳۶)

گرگ ز روباه به دندان‌تر است (۱۷۴)

۴) گاه به جای واژه‌ای، ترکیبی تازه استعمال شده است. به عنوان مثال به جای «دهان»،

«در خنده» به کار رفته است:

زان نکنم با تو در خنده باز تا ز زبان بر نبرد من را؛ (ز ۱۲۵)

۵) گاه کلمه‌های مرکب، برخلاف استعمال دیگران آورده شده است:

پای شد آمد به سر انداخته جان به تماشا نظر انداخته

«شد آمد»، به جای «آمد و شد» استعمال شده است.

۶) گاه برای فاعل مفرد، فعل جمع آورده شده است:

آدمی از حادثه بی‌غم نیند بر تر و بر خشک مسلم نیند

۷) گاه صفت بر موصوف مقدم شده و جمع آمده است؛ به عنوان مثال «ناصیه داران پاک»، به جای «پاکان ناصیه دار» به کار رفته است:

داغ نه ناصیه داران پاک تاج ده تخت نشینان خاک
۸) گاه الفاظ و لغاتی استعمال شده، که اکنون متروک است):

زله، رُستی، زمی (زمین)، سوزه (تیریز)، آستی (آستین) یافه (بیهوده)

۹) زبان مخزن/الاسرار، غالباً مرموز، مبهم و پیچیده به نظر می‌رسد. نظامی، چندان به این که معنی با همان وضوح که در خاطر خویش دارد، به نفس غیر هم تفهیم نماید، پابندی ندارد. نظامی جزء معدود شعری است که نگران فهم مخاطب نیست. مشخصه‌ای که در ادبیات خاص جهان، برای خود را باز کرده است.

۱۰) زبان مخزن/الاسرار، رجا که با اندیشه و بینش شاعر و با حالت‌های روحانی او گره خوردگی داشته باشد پیچیده است و هرگاه به بیان مسایل عادی، اجتماعی، نصایح و روایت می‌پردازد، روشن و حلی از ابهام می‌گردد. باید افزود وجه مشترک هر دو جنبه زبان نظامی، استحکام و سلاست زبان است.

۱۱) گاه مخزن/الاسرار با آن که منظومه کوتاهی است، از آفت تکرار چه در لفظ و چه در موضوع، بر کنار نمانده است؛ تکرار پیاپی و سلاست افزاینده برخی واژگان، علاوه بر آن که رنگ تصنع بر آن پاشیده، مقام آن را از بلندای شعر و راز به فروید نظمی با معانی پیچیده و مبهم، تنزل داده است؛ به عنوان مثال، تکرار لفظ «در» در مقالت هفتم، یا تکرار موضوع نکوهش در مقالت‌های ۱۵ و ۱۸ و ۲۰

کفش دهی، باز دهندت کلاه	پرده دری، پرده درندت چه راه
خیز و مکن پرده دری صبح‌وار	تا چو شبت نام بود پرده دار
پرده زنبور گل سوری است	وان تو این پرده زنبوری است
پردگیانی که جهان داشتند	راز تو در پرده نهان داشتند
از ره این پرده فزون آمدی	لاجرم از پرده برون آمدی
دل که نه در پرده، وداعش مکن	هر چه نه در پرده، سماعش مکن

شعبده بازی که در این پرده هست بر سرت این پرده به بازی نیست
دست جز این پرده به جایی مزن خارج از این پرده، نوایی مزن
بشنو از این پرده و بیدار شو خلوتی پرده اسرار شو

به نظر برخی صاحب نظران از آنجا که پرده در هر بیتی به معنایی متفاوت آورده شده است و جناس تام بین کلمات برقرار شده است (رسوایی، حجاب، راز، عارف، حریم)، می توان آن را نزعی هنر ملحوظ کرد.

(۱۲) استفاده استادانه از صنایع ادبی در برخی ابیات، موجب شده است که به نظامی کمتر اتهام صنعت ردگی و متکلف بودن زده شود؛ به عنوان مثال «گیسو» در بیت زیر، از سویی به شب و از سویی به روز - در مصرع دوم «سودا»، از سویی به آتش و از سویی به آب تشبیه شده است، همراه با پارادوکس و استخدام:

ای شبِ گیسوی سوره نجات آتشِ سودای تو آب حیات

(۱۳) در مخزن الاسرار، تشخیص نسبت به دیگر صور خیال از بسامد بالاتری برخوردار است:

سایه گزیده لب خورشید را شاه زده باد سر بید را

(۱۴) در مخزن الاسرار پاره‌ای حکایت‌ها و اشعار و حکم امثال جاری (مثل سائر) دارند، فراوانند:

هر که در این حلقه فرو مانده است شهر برون کرد و رانده است

(۱۵) بهره‌گیری از تمثیل در مخزن الاسرار، کوششی است تا فاصله‌ای که بر اثر پیچیدگی زبان، بین شاعر و مخاطب او به وجود آمده، کاهش یابد. این تمثیل‌ها علاوه بر آن‌که به سادگی فهم سخن بسیار کمک می‌کند، با برخورداری از ایجاز، بار معنایی متن را غنی می‌کند؛ در واقع شاعر، تعلیمات عالی خود را به کمک همین تمثیل‌ها عرضه می‌دارد:

قوت کوهی زغباری مخواه آتش دیگی ز شراری مخواه

(۱۶) وجود استعارات و تشبیهات گوناگون که در نهایت لطافت و زیبایی است.